

MAATSCHAPPIJ & WETENSCHAP: MASTERONDERZOEK

BURGERSCHAPS- ONDERWIJS EN ZIJN OMGEVING

Een theoretisch perspectief over de relatie tussen de vormgeving van het burgerschapsonderwijs en de eigen schoolomgeving in twee delen.

RUBEN VAN RIEL & HANNEKE TUITHOF

Burgerschap en burgerschapsvorming zijn, en niet voor het eerst, de inzet van politieke en maatschappelijke discussies over democratie en (de plicht tot) politieke opvoeding.¹ Hoewel in de politiek de consensus bestaat dat 'democratie moet worden aangeleerd' en onderwijs daartoe het middel is, duurt het debat over de specifieke invulling en vormgeving van dit burgerschapsonderwijs voort.² De doelstelling van dit burgerschapsonderwijs lijkt duidelijk: leerlingen opvoeden tot (democratische) burgers. Echter, hoe scholen dit onderwijs moeten vormgeven, is minder duidelijk.³ Sterker nog: scholen 'worstelen' met de vormgeving.⁴

BURGERSCHAPSOPDRACHT

Sinds 2006 zijn scholen in Nederland wettelijk verplicht om aandacht aan burgerschapsvorming te besteden. Deze taak is omschreven in de burgerschapsopdracht. Inhoudelijk zijn de richtlijnen en eisen geformuleerd in de *wettelijke opdracht* en de *kerndoelen*. Daarin staan de pluriforme samenleving, kennisgeving met andere culturen en de bevordering van actief burgerschap en sociale integratie en kennis over de democratie centraal. Organisatorisch heeft de wetgever de vormgeving gedelegeerd en zijn scholen als vormgever zelf verantwoordelijk voor de vormgeving geworden.⁵ Daarmee werd benadrukt dat er 'veel manieren' zijn waarop scholen de opdracht kunnen invullen. Scholen kregen de ruimte om de invulling binnen de eigen schoolomgeving vorm te geven. De burgerschapsopdracht waarborgt dat scholen aan burgerschapsvorming doen, maar hoe burgerschap wordt bevorderd, wordt aan de scholen zelf overgelaten.⁶

VORMGEVING

Om de vormgeving van het burgerschapsonderwijs te onderzoeken, zal in twee artikelen een analyse uiteen worden gezet met als doel om verdieping aan te brengen in het denken over de vormgeving van het burgerschapsonderwijs en hoe

de directe schoolomgeving daarop van invloed kan zijn. In dit eerste artikel ligt de focus op de relatie tussen de vormgeving en de schoolomgeving vanuit een theoretisch perspectief. Door de beschrijving van de laatste stand van zaken en het onderzoek naar het Nederlandse burgerschapsonderwijs met onderzoek naar het Amerikaanse *civic education* te vergelijken, kan de ontwikkeling in Nederland in een breder perspectief worden geplaatst. Daarna zal de ecologische systeemtheorie van Urie Bronfenbrenner worden besproken om de onderzoeksmethode uiteen te zetten.

In het vervolgartikel (dat in *Maatschappij & Politiek*, 51 (2020) nr.1 zal verschijnen) zullen de belangrijkste uitkomsten van de twee schoolanalyses nader uiteen worden gezet om de vormgeving schematisch te kunnen weergeven. In dit assenstelsel kunnen scholen worden gepositioneerd om dilemma's en aanknopingspunten aangaande de vormgeving en schoolomgeving in beeld te brengen.⁷

NEDERLANDSE ONDERZOEKEN

In Nederland zijn de eerste onderzoeken naar de vormgeving van het burgerschapsonderwijs sinds de burgerschapsopdracht afkomstig van de Inspectie van het Onderwijs en de Onderwijsraad. In het themarapport *Burgerschap op school* nuanceerde de inspectie haar verwachtingen van 2006 en concludeerde zij dat de burgerschapspraktijken vooral afhankelijk zijn 'van de manier waarop leraren dat invullen' en dat alleen de religieuze identiteit daarop enigszins van invloed lijkt te zijn. De inspectie stelde vast dat scholen anno 2017 aan de wettelijke eisen voldeden door iets aan burgerschapsonderwijs te doen, maar dat dit onderwijs een 'geringe samenhang' kent en scholen 'worstelen' met de invulling van de opdracht, ongeacht de eigen schoolomgeving. Anders gesteld, en tegen de verwachtingen in, speelt de schoolomgeving en actoren daarbinnen geen rol bij de handelingsverlegenheid van scholen hoe burgerschapsonderwijs vorm te geven.⁸

De Onderwijsraad benadrukte dat zowel de omgeving als de

verantwoordelijkheid van de school van belang zijn voor de vormgeving van het burgerschapsonderwijs.⁹ In 2012 stelde de raad vast dat scholen niet altijd goed kunnen 'expliciteren en zichtbaar maken' wat zij aan burgerschapsonderwijs doen.¹⁰ Om dit impliciet te maken adviseerde de raad dat scholen 'veel vrijheid' in vormgeving moest worden gelaten en dat er regels en doelstellingen moesten worden gestructureerd, zoals het erop toezien dat scholen ideeën over burgerschapsvorming in hun schoolvisie verwerken.¹¹ Met deze harde kern benadrukte de raad dat de wetgever medeverantwoordelijk is voor de 'vertaling van de wettelijke opdracht op schoolniveau' en scholen bij de vormgeving moest ondersteunen.¹²

CURRICULUM

Om meer richting te geven aan hoe scholen burgerschap in hun curriculum kunnen verwerken, heeft Curriculum.nu, voorheen Onderwijs2032, een ontwikkelteam Burgerschap in het leven geroepen. Onderwijs2032 was een operatie die het onderwijs wilde laten meebewegen met de in hoog tempo veranderde samenleving. Curriculum.nu baseert zich op de definities van de Onderwijsraad en de burgerschapsopdracht en beschouwt burgerschap als een van de negen leerdoelen. Deze leerdoelen moeten samenhang in het onderwijs bevorderen, overladenheid terugdringen en een balans tussen de drie hoofddoelen van het onderwijs brengen: kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming.¹³

Om het curriculum te actualiseren en de inhoud van het onderwijs toekomstbestendig te maken werkt dit team sinds een aantal jaren aan een nadere invulling en uiteenzetting van begrippen en doelstellingen van de burgerschapsopdracht.¹⁴ In samenwerking met docenten wordt de inhoud in *bouwstenen* gekaderd waarin de 'benodigde kennis en vaardigheden' worden opgenomen. Hoewel dit team zich niet met onderzoek naar de vormgeving van burgerschapsonderwijs bezighoudt, moeten deze bouwstenen scholen gaan helpen om de kerndoelen van burgerschap in hun curriculum te implementeren.¹⁵

AMERIKAANSE ONDERZOEKEN

Overeenkomstig de bevindingen van de Nederlandse Onderwijsraad, maar anders dan die van de Inspectie van het Onderwijs, concludeerden Amerikaanse onderzoekers, dat de eigenschoolomgeving cruciale invloed op het vormgevingsproces van het Amerikaanse burgerschapsonderwijs (*civic education*) heeft. Dit verschil kan worden verklaard door de gehanteerde onderzoeksmethode. De inspectie focust zich tot dusver hoofdzakelijk op een 'beschrijving van het onderwijsaanbod van scholen'¹⁶, terwijl Amerikaanse onderzoeken de totstandkoming van de burgerschapspraktijk analyseren.¹⁷

De Amerikaanse onderwijskundigen Joel Westheimer en Joseph Kahne onderzochten in hoeverre de politieke en ideologische overtuigingen van vormgevers zichtbaar zijn in de onderwijspraktijk en wat de implicaties daarvan zijn. Op basis van interviews met vormgevers en observaties van de vormgeving en uitvoering, concludeerden zij dat de sociale context en politieke overtuigingen van vormgevers invloed hebben op 'what good citizenship is and what good citizens do'. Het stuurt niet

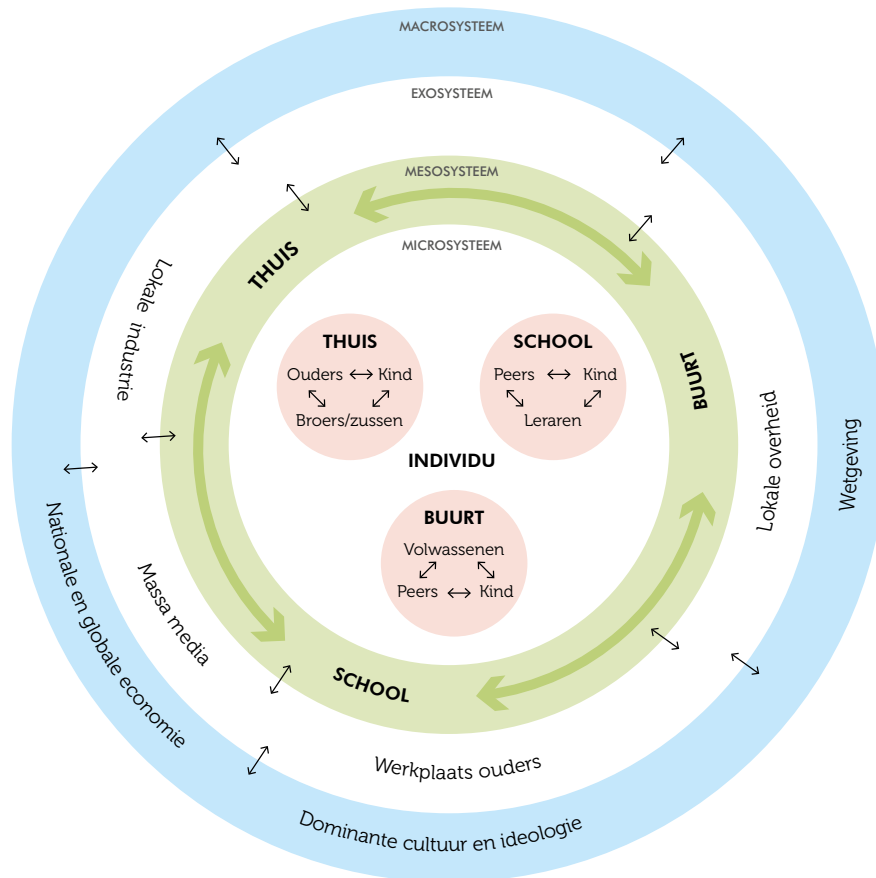
alleen de democratische ideeën van leerlingen, maar ook de concrete onderwijspraktijk.¹⁸ Andere auteurs stellen vast dat ook wetgeving¹⁹ en agrarische, stedelijke en industriële omgeving²⁰ een rol in de vormgeving spelen en daarmee invloed op concrete onderwijspraktijken hebben.

INTERACTIE

Deze conclusies problematiseren de bevindingen van de Nederlandse Inspectie voor het Onderwijs tot dusver. Hierbij moet de kanttekening worden gemaakt dat de Amerikaanse en Nederlandse onderwijssystemen van elkaar verschillen, waardoor de onderzoeksresultaten logischerwijs ook van elkaar zullen verschillen. Echter, met haar nadrukkelijke beschrijving van de huidige burgerschapspraktijken lijkt de inspectie voorbij te gaan aan de vormgeving en de invloed van de schoolomgeving daarop. Niet de interacties tussen vormgevers en omgevingsactoren, maar de resultaten van de vormgeving staan centraal. Met de focus op deze interacties kunnen Amerikaanse onderzoekers ook een analyse en typering van de vormgeving geven en kunnen dilemma's in de vormgeving worden gesignaleerd.

Een individu ontwikkelt zich het meest in de omgeving waarmee hij direct interacteert: het microsysteem (foto: Het gezin van Ubbo Scheffer, Wikimedia Commons)

ECOLOGISCHE SYSTEEMTHEORIE

Om zowel de vormgeving als de schoolomgeving in kaart te brengen en de relatie daartussen te analyseren, wordt de *ecologische systeemtheorie* van de in Rusland geboren Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog Urie Bronfenbrenner (1917-2005) gehanteerd. Zijn *Ecology of human development* is een theoretisch perspectief om menselijke ontwikkeling te onderzoeken door de sociale omgevingen meetbaar te maken.²¹ Ontwikkeling wordt omschreven als de voortdurende aanpassing van waarneming en omgang met een veranderende omgeving. De vormgeving wordt beïnvloed door interacties tussen actoren die zich voordoen binnen en tussen de directe omgeving van het centraal gestelde individu en de grote (sociale) systemen waartoe deze omgeving behoort.²²

De omgeving rondom een individu is op te delen in een aantal ecosystemen ('zie bovenstaand figuur ter illustratie').²³ Een individu ontwikkelt zich het meest in de omgeving waarmee hij direct interacteert: het *microsysteem*. Voor het kind in bovenstaand figuur zijn dit bijvoorbeeld actoren als zijn ouders en de school. De actoren in het microsysteem interacteren ook met elkaar. Zij zijn zijn microsystemen op zichzelf en bevinden zich in het *mesosysteem*. Denk aan het contact tussen ouders en de school. Rondom het mesosysteem bevinden zich het *exo-* en *macro-systeem*. Aangezien deze *external environments* verder van het microsysteem afstaan, oefenen zij indirect - maar niet per se minder - invloed daarop uit.²⁴ De theorie kan een ordening aanbrengen in welke mate een actor interacteert met - en daarmee invloed uitoefent op - de ontwikkeling van een individu.²⁵

ECOSFEREN

In het onderwijs wordt de ecologische systeemtheorie vaak gehanteerd om de zorgstructuur van een school in kaart te brengen. De zorg op een school is het resultaat van interacties tussen verschillende actoren van binnen en buiten de school. De theorie biedt niet alleen een raamwerk voor de zorgstructuur en taakverdeling daarbinnen, het geeft ook aan welke actoren in welke mate verantwoordelijkheid dragen voor de zorg.²⁶

Hoewel *the ecology of human development* is ontwikkeld om de ontwikkeling van een individu (hoofdzakelijk jeugdigen) te onderzoeken, biedt deze systeemtheorie uitkomst om de relatie tussen de vormgeving en de schoolomgeving te analyseren. Net als bij de zorgstructuur kan er een raamwerk worden aangebracht om de vormgeving van het burgerschapsonderwijs te theoretiseren. Vertaald naar dit onderzoek is niet het gedrag, maar de onderwijspraktijk het uitgangspunt. Om de totstandkoming daarvan te verklaren, zullen er systemen of ecosferen rondom een school worden geconstrueerd. In de gelaagdheid van de omgeving die daarmee ontstaat kunnen actoren worden geplaatst. Deze gelaagdheid zorgt voor een onderscheid tussen omgevingsactoren op basis van afstand tot de vormgevers. Hoe dichterbij de vormgevers, hoe directer de interacties. Hoe verder weg, hoe indirecter de interacties. Door een ordening per school aan te brengen wordt het mogelijk om interacties tussen actoren binnen en tussen de systemen zichtbaar te maken en daarmee de vormgeving vanuit de eigen schoolcontext te analyseren.

METHODE

Het schetsen van de systemen en de ordening van de actoren daarin gebeurt in twee fasen. In de eerste fase worden per school de systemen met actoren geschetst op basis van een documentenanalyse van officiële schooldocumenten en kennismakingsinterviews met contactpersonen. In de tweede fase worden aan de hand van interviews met vormgevende docenten, schoolleiders en de member checks aanpassingen in de ordening aangebracht. Actoren die niet in de eerste fase zichtbaar werden, zullen door middel van een asterisk (*) worden onderscheiden.

De uit schooldocumenten, interviews en *member checks* verzamelde data zullen worden verwerkt aan de hand van een interactieanalyse. Door de interacties die aan de praktijken ten grondslag liggen te construeren, kan de invloed van interacties zichtbaar worden gemaakt. Door de concrete burgerschapspraktijken en hun verantwoordelijke vormgevers gezamenlijk te presenteren, worden de interacties vanuit de vormgeving op de school zelf, het microsysteem, geanalyseerd.

Deze focus kan de 'worsteling' van scholen met de vormgeving van het burgerschapsonderwijs concretiseren en de invloed van de schoolomgeving op de vormgeving in beeld brengen. In het vervolgartikel in de volgende *M&P* zal de vormgeving van twee scholen worden besproken en in het assenschema worden geïmplementeerd. ♦

Ruben van Riel is afgestudeerd in Geschiedenis: educatie en communicatie aan de Universiteit Utrecht en schreef aldaar zijn masterscriptie Het vormgevingsproces van het burgerschapsonderwijs Een onderzoek naar de relatie tussen het vormgevingsproces van het burgerschapsonderwijs en de eigen schoolomgeving in het Nederlandse onderwijs anno 2018/2019. Hanneke Tuithof is als vakdidacticus werkzaam bij het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en was scriptiebegeleidster van Van Riel.

Noten

1. De Jong, 2014; De Rooy, 2014; De Waal, 2019; Van Oers en Leeman, 2009; Eindhof, 2019.
2. De Jong, 2014; De Rooy, 2018.
3. De Jong, 2014; De Rooy, 2018; De Waal, 2019; Pauw, 2013.
4. Inspectie van het Onderwijs, *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*, 2016.
5. Inspectie van het Onderwijs, 'Toezichtkader actief burgerschap en sociale integratie', in: Staatscourant 128:13, Utrecht 2006, pp.1-6; Onderwijsraad, *Decentraal onderwijsbeleid bij de tijd. Agenda voor een landelijk beraad over de rol van gemeenten bij onderwijs*, Den Haag 2017.
6. Inspectie voor het Onderwijs, 2006.
7. Dit stuk is gebaseerd op een masterscriptie geschreven in het kader van de tweejarige Educatieve Master Geschiedenis: Educatie en Communicatie. In dit artikel is gepoogd om de kern van deze scriptie te vatten en voor een groter publiek kenbaar te maken. Om dit te realiseren zijn er, in samenwerking met vakdidacticus Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en lector in de Didactiek van de gammavakken bij de Fontys Lerarenopleiding te Tilburg, Hanneke Tuithof, fragmenten uit deze scriptie geselecteerd en geredigeerd. Het kan zijn dat redeneringen en argumentaties 'te snel' of 'kort door de bocht' besproken zijn, raadpleeg hiervoor de volledige versie via: <https://studenttheses.library.uu.nl> - op naam van de auteur.
8. Inspectie voor het Onderwijs, 2017, p.16
9. Onderwijsraad, *Onderwijs en burgerschap. Een voorname rol voor de onderwijsinstellingen en overheid*, Den Haag 2003.
10. Onderwijsraad, *Verder met burgerschap in het onderwijs*, Den Haag, 2012, p.30.
11. Onderwijsraad, 2012; Onderwijsraad, *Briefadvies: Wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*, Den Haag, 2018.
12. Onderwijsraad, 2018, p.14.
13. <https://curriculum.nu/ontwikkelteam/burgerschap>.
14. Ontwikkelteam Burgerschap, *Visie op het leergebied burgerschap*, 2019.
15. Ibidem.
16. Inspectie voor het Onderwijs, 2017, p.6.
17. Baker, Michael en Marthe Foote, 'Changing Spaces: Urban School Interrelationships and the impact of Standards-Based Reform', in: *Educational Administration Quarterly* 42:1, 2006, pp.90-123; Burt, Sally en Daniel Añorve Añorve, 'US Soft Power, the Studies of the United States Institutes Program, and Democratization in US Foreign Policy (1998-2014)', in: Sally Burt en Daniel Añorve Añorve (eds.), *Global Perspectives on US. From the Outside In* (z.p. 2016), pp.13-29.
18. Westheimer, Joel en Joseph Kahne, 'What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy', in: *American Education Research Journal* 41 (2004) 2, p.237.
19. Laker, J. Concepción Naval en Kornelije Mrnjaus, 'Citizenship, Democracy and the University: Theory and Practice in Europe and North America', in: J. Laker, C. Naval en K. Mrnjaus (eds.), *Citizenship, Democracy and Higher Education in Europe, Canada and the USA* (z.p. 2014), pp.1-7, aldaar 1.
20. Farmer, Barbara Wilson en Edgar I. Farmer, 'Organizational structures of teachers in traditional and magnet schools in a large urban school district', in: *Education and urban society* 33, 2000, p.1.
21. Bronfenbrenner, Urie, 'Toward an Experimental Ecology of Human Development', in: *American Psychologist* 32 (1977) 7, pp.513-531; Ploeg, J.D. van der, *Gedragsproblemen. Ontwikkelingen en risico's*, 11e druk, Rotterdam, 2014.
22. Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner, Urie, *The Ecology of Human Development*, Cambridge, 1979.
23. Zelf ontwikkeld, gebaseerd op Bronfenbrenner 1979.
24. Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner, 1979; Bronfenbrenner, Urie, 'Interacting systems in human development. Research paradigms: present and future', in: Niall Bogler e.a. *Persons in context. Developmental processes*, Cambridge, 1988, pp.25-49. Bronfenbrenner heeft in 1986 nog een Chronosysteem toegevoegd waarin veranderingen over tijd worden opgenomen. Omwille van de focus van dit onderzoek is dit systeem in dit artikel buiten beschouwing gelaten.
25. Bronfenbrenner, Urie, 'Ecology of the Family as a Context of Human Development: Research Perspectives', in: *Developmental Psychology* 22 (1986) 6.
26. Wal, J. van der, en Wilde, J. de, *Identiteitsontwikkeling en leerlingbegeleiding. Een praktijkgericht boek*, 4e herziende druk, Bussum, 2011.